

Konrad Rzemieniecki

Zakład Narodowy im. Ossolińskich

email: konrad.rzemieniecki@ossolineum.pl

***Miasto Połtawa w Rumiancews'komu opisi Malorosii 1765–1769 rr.,
Naš čas, Kiïw 2012, ss. 576***

W 2012 roku nakładem wydawnictwa „Nasz czas” („Наш час”) ukazała się, przygotowana do druku przez Jurija Wołoszyna (Юрій Волошин), edycja dotyczącego miasta Połtawy fragmentu tzw. *Rumiancewskiego opisu Małorosji z lat 1765–1769*. Całość publikacji liczy 576 stron i jest złożona z kilku części: noty od wydawcy (s. 5–8), omówienia szczegółów akcji spisowej (s. 9–42), edycji źródła (s. 43–505), przypisów objaśniających treść źródła (s. 505–521), spisu skrótów (s. 522), słownika archaizmów i różnych terminów (s. 523–526), indeksu osobowego (s. 527–568) oraz indeksu geograficznego (s. 569–576). Ponadto w książce znalazło się 69 reprodukcji rysunków i obrazów oraz fotografii, które przedstawiają m.in. osoby zaangażowane przy pracy nad opisem, osoby związane z miastem tego okresu, wybrane strony rękopisu, mapy i ryciny z wizerunkiem miasta i budowli miejskich, wizerunki ceramiki odnalezionej na terenie Połtawy podczas badań archeologicznych.

Autor publikacji jest pracownikiem Połtawskiego Uniwersytetu Pedagogicznego i znanym badaczem społeczeństwa Hetmańszczyzny osiemnastego wieku, społeczności staroobrzedowców, Połtawy i jej mieszkańców oraz znawcą *Rumiancewskiego opisu Małorosji*, który często jest podstawą jego rozpraw naukowych¹.

¹ Na przykład: Ūrij Wološin, *Rozkol'nic'ki slobodi na teritorii Pivničnoï Get'manšini u XVIII st.: istoriko-demografičnij aspekt* (Połtawa: ASMI, 2005); tenże, „Pic'mennist' sered meškanciw Połtawi drugoi polowini XVIII stolittã (za materialami Rumiancews'kogo opisu)”, *Kiïws'ka Akademiã* 5 (2008): 143–154; tenże, „Konflikti w Połtawi drugoi polowini XVIII st.: zmist, harakter, mowa”, *SOCIUM. Al'manah social'noi istorii* 9 (2010): 219–238; tenże, „Regional'na identičniet'

Zdaniem Wołoszyna *Rumiancewski opis Malorosji* jest najlepszym źródłem do badań nad historią kozackiego hetmanatu XVIII wieku zarówno pod względem zakresu zebranego materiału geograficznego, jak i treści zawartych w nim informacji². Pomimo ogromnego potencjału badawczego opisu Hetmańszczyzny, nie został on nigdy wydany drukiem, co od XIX wieku postuluje wielu historyków ukraińskich. Najprawdopodobniej głosy te nigdy nie doczekają się realizacji z powodu jego objętości. Dedykowany mu zespół archiwalny zawiera 969 jednostek, w których znajdują się zeznania dotyczące około trzech i pół tysiąca punktów osadniczych, a każdy z nich jest bardzo szczegółowo i obszernie opisany. Autor uważa jednak, że potrzeba jego wydania nie zmniejszyła się, a wręcz przeciwnie – wzrosła. Pogląd swój uzasadnia rosnącym zainteresowaniem współczesnych ukraińskich historyków problemami antropologii historycznej i historii społecznej (demografią historyczną, mikrohistorią, historią życia codziennego, historią rodziny, gospodarstwa domowego i związków rodzinnych), a także coraz większą popularnością badań nad historią regionów i poszczególnych miejscowości³. Jako sposób na wydanie opisu Wołoszyn proponuje publikację odrębnych jego ksiąg, które interesują poszczególnych historyków. Podkreśla, że właśnie taka idea stoi za jego inicjatywą opublikowania opisu dotyczącego Połtawy, który ma stać się podstawą realizowanego projektu o roboczym tytule „Połtawa: pułkowe miasto Hetmańszczyzny XVIII w.”. Projekt przewiduje zbadanie charakterystyki demograficznej, społecznej i ekonomicznej struktury ludności, typologii i struktury miejskich rodzin, funkcjonowania organów miejskich urzędów, poziomu oświaty mieszkańców miasta, ich społecznych praktyk i strategii, poziomu przestępczości i innych podobnych zagadnień⁴.

Warto podkreślić zapisaną na temat opisu Połtawy myśl J. Wołoszyna, która jest również twierdzeniem uniwersalnym: „Oczywiście, że umieszczona w nim informacja nie jest obiektywnym odzwierciedleniem tego, jaka rzeczywiście była Połtawa w latach 60. XVIII wieku. Miasto w tekście źródła rzadziej pozostaje takim, jakim widzieli je i chcieli pokazać innym twórcy tej księgi: rosyjscy oficerowie, przedstawiciele kozackiej starszyny, kanceliści oraz pułkowi i miejscy pisarze. A oni, chociaż i żyli na tym samym terytorium, na jakim i my, ale w innym, tradycyjnym kozackim świecie Ukrainy, inaczej na niego patrzyli”⁵.

naselennâ Liwoberežnoi Get'manšini drugoi polowini XVIII st. (za materialami Rumãncews' kogo opisu Malorosii)”, w: *Historia – mentalność – tożsamość: studia z historii, historii historiografii i metodologii historii*, red. Karolina Polasik-Wrzosek, Wojciech Wrzosek, Leonid Zaskilniak (Poznań: Instytut Historii UAM, 2010), 213–223; tenże, „Wdowcy w polkowemu misti Połtawi drugoi polowini XVIII st. (za materialami Rumãncews' kogo opisu Malorosii)”, *Kiiws'ka starowina: naukowij istoriko-filologičnij žurnal* 4 (2011): 24–41; tenże, „Widows and widowers of Poltava in the second half of the 18th century”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 37 (2015), 4: 39–60.

² *Misto Poltawa w Rumãncews' komu opisi Malorosii 1765–1769 rr.* Uporãdkuwanã, wstupu na ctattã j komentari Ūriã Wološina (Kiiw: Naš čas 2012), 5.

³ Tamże, 5.

⁴ Tamże, 5–6.

⁵ Tamże, 6. Tłumaczenie K.R.

Oryginalna księga opisu Połtawy, jak i całość materiału opisu Hetmańszczyzny, przechowywana jest w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie w zespole 57. Jest to gruby tom, w wariantcie czystopisowym, na który składa się 390 kart formatu *in folio*, zapisanych w większości obustronnie osiemnastowieczną kursywą⁶. Autor, przygotowując tekst do druku, kierował się zasadami edytorstwa wypracowanymi przez współczesną historiografię ukraińską. Zachował między innymi litery niewystępujące we współczesnym alfabecie cyrylicznym, litery poza zwartym tekstem włączył w wiersze, podział na akapity w tekście zbliżył do współczesnych zasad, zgodnie z współczesnymi wymogami ortografii uporządkował zapis wielkich i małych liter oraz podział słów. Wszelkie właściwości tekstu oryginału (dopiski, poprawki, zmiany charakteru pisma i atramentu, pomyłki pisarzy) zaznaczył w przypisach na stronie.

Opis firmowany nazwiskiem hrabiego Piotra Rumiancewa został przeprowadzony w latach 1765–1769 na terytorium całej Hetmańszczyzny na polecenie Kolegium Małorosyjskiego i jego przewodniczącego, generał-gubernatora Małorosji, wspomnianego P. Rumiancewa. Genezą sporządzenia opisu było dążenie Katarzyny II do ujednoczenia struktury państwa i likwidacji regionów autonomicznych w sferze zarówno politycznej, jak i administracyjnej. Zamiary carycy wiązały się z ideami centralizmu państwowego i oświeceniową koncepcją o dobrze uporządkowanym państwie, a sprawna realizacja tego planu wymagała zebrania większej wiedzy o specyfice i dotychczasowej organizacji tych terytoriów. Jednym z takich regionów, obok Inflant i Finlandii, była Hetmańszczyzna.

Już 3 listopada 1763 roku caryca podpisała ukaz o przeprowadzeniu w Hetmańszczyźnie rewizji. Jej przeprowadzenie zostało jednak odłożone w czasie, co spowodowane było zrzeczeniem się w 1764 roku buławy hetmańskiej przez Cyryla Razumowskiego i skasowanie instytucji hetmaństwa. W jej miejsce powołano II Kolegium Małorosyjskie. Idea opisu Hetmańszczyzny powróciła już w 1765 roku za sprawą przewodniczącego Kolegium Piotra Rumiancewa, który 9 września wniósł na posiedzenie odpowiednią propozycję⁷. Konieczność przeprowadzenia opisu argumentował tym, że zeznania poprzednich opisów majątkowych były powierzchowne i niezadawalające; że rozpowszechniała się praktyka przypisywania mieszczan do stanu kozackiego, co negatywnie odbijało się na handlu i przemysłowym rozwoju miast; że często odbywało się przechodzenie ze stanu pospolitego w kozacki i z kozackiego w pospolity (w pierwszym przypadku pozwalało to uniknąć poddaństwa wobec pana, a w drugim pozwalało uniknąć służby wojskowej, pomimo utraty praw wolnego człowieka); że starszyzna kozacka praktykowała spychanie do ludności pospolitej kozaków, którzy z dawna

⁶ Tamże.

⁷ Tamże, 11.

należeli do stanu kozackiego; że skutkiem tych poczynań były ucieczki i zwiększenie się liczby bezdomnych, którzy porzucali swoje ziemie.

Według Rumiancewa opis miał służyć szlachtetnemu celowi – zaprowadzeniu lepszej organizacji Hetmańszczyzny. Sam hrabia nakazał nawet wyjaśniać ludności, że działania te podejmowane są ze względu na jej dobro – by obronić ją od swawoli starszyny i niesprawiedliwych praw⁸.

Dla przeprowadzenia opisu w każdym pułku stworzono specjalną komisję składającą się z delegatów kozackich i przedstawicieli wojsk rosyjskich kwaterujących na Hetmańszczyźnie. Na czele komisji stał rosyjski oficer⁹.

Przy osobistym uczestnictwie Rumiancewa przygotowano mapy, wzory i instrukcje dla komisji. Spisowych wzorów było cztery: dla miast i miasteczek, dla dóbr koronnych, urzędowych i monasterskich, dla dóbr prywatnych, dla kozackiej własności. Warto tu przytoczyć za J. Wołoszynem wzór opisu miasta, aby ukazać bogactwo informacji zawartej w jego treści. Wzór składał się z 13 punktów, z których każdy zawierał konkretną informację. W punktach tych znalazły się dane o miejscu położenia (krajobraz, rzeczki, stan fortecy, ilość wrót, mostów, najważniejsze szlaki itp.); o gromadzkich budynkach (cerkwie, ratusze, magistraty, szpitale i inne); o ilości prywatnych dworów¹⁰ i bezdworkowych chat i ich mieszkańcach z zaznaczeniem płci, wieku i stanu zdrowia, zajęciu lub funkcji gospodarza oraz jakie powinności wobec ratusza i magistratu wykonują mieszkańcy (za wyjątkiem kozackiej starszyny i duchowieństwa); o miejskich i pułkowych urzędnikach (kto jaką posiada posadę), o funkcjonowaniu policji i ochrony pożarowej; o utrzymaniu żebraków i innych ludzi marginesu; o jarmarkach (ile razy na rok się odbywają, jak się nazywają, jak długo trwają, skąd i z jakimi towarami przyjeżdżają kupcy) i o targach (w jakie dni tygodnia odbywają się i jakie towary na nie przywożą z okolicznych miasteczek i wsi). Kolejne punkty przewidywały spisanie kopii z wszystkich miejskich przywilejów, podanie informacji o ziemi i użytkach, jakie należały do miasta, z zaznaczeniem ich rozmiarów i położenia, o dochodach i wydatkach magistratów oraz o wsiach miejskich (ile znajdowało się w nich dworów i chat bez gospodarstwa, o liczbie ich mieszkańców itp.) z opisem wielkości podatków i powinności. Należało również podać dokumenty o prawach mieszczan do użytkowania chutorów, młynów, warsztatów, słodowni i tym podobnych budynków¹¹.

Jak widać, dokument zawiera szczegółowe informacje o miastach, miasteczkach, wsiach i chutorach oraz o ich mieszkańcach i posiadanych przez nich

⁸ Tamże, 11.

⁹ Tamże, 13.

¹⁰ Dwór jest tu rozumiany jako gospodarstwo.

¹¹ Tamże, 12–13.

gospodarstwach. W opisie uwzględniono również zwierzęta gospodarskie, a początkowo planowano spisać nawet ptactwo gospodarskie. Nawet pobieżny ogląd tego źródła pozwala dostrzec mnogość możliwości badawczych, których podstawą mógłby się stać *Rumiancewski opis Malorosji*. Bez wątpienia opis można wykorzystać dla badań nad demografią historyczną, historią rodziny, gospodarstwa domowego i związków rodzinnych, co z powodzeniem czyni autor i wielu ukraińskich historyków¹², jak również dla badań nad antroponimią historyczną, nad strukturami społecznymi i ekonomicznymi ludności, funkcjonowaniem urzędów miejskich, organizacją przeciwpożarową miast, układem struktury miasta, nad socjotopografią miasta drugiej połowy XVIII wieku i nad wieloma innymi zagadnieniami. Opis Rumiancewa jest największą i najbogatszą w informacje rewizją wśród znacznej ilości spisów przeprowadzonych w XVIII wieku.

¹² Na przykład O.A. Borodenko, O.I. Jakimenko, I. Serdiuk, O. Sakalo, J. Noczownyj.